

IDENTITET I RELIGIJA

Raznolikost religijskih identiteta. Ime i identitet. Odjeća i identitet. Konfesionalni identitet. Simboli religijskog identiteta. Jezik i religijski identitet. Obitelj i religijski identitet. Migracije i religijski identitet. Odnos prema raznolikostima. O toleriranju identitetskih raznolikosti. Je li moguć „globalni” religijski identitet? Ponešto o ateističkom identitetu.

Ključne riječi: raznolikost, religija, ime, odjeća, identitet, simbol, jezik, obitelj, ateizam

Nema države u kojoj svi njeni građani imaju zajednički identitet (osim državljanstva, ali i ono može biti dvojno), neko zajedničko uvjerenje, svjetonazor. Zato je svjetonazorna neutralnost države nužna. Ali, kako je postići? Moderna država se ne može opredjeljivati, niti birati, između religije i ateizma, između različitih konfesionalnih identiteta². Religijski identitet za državu je privatni identitet (ili bi trako trebalo biti)³.

Što je s religijskim identitetom u postsocijalističkim zemljama? Je li se u njima pojavila, kako to u *The sociology of Religion* naziva Grace Davie, „histerična vjera”, „histerični” religijski identiteti? Ono što zasigurno možemo reći, a na što ukazuju popisi stanovništva i rezultati socioloških istraživanja, došlo je - u tim zemljama - do prelaska iz „nevidljivog” u „vidljivi” religijski identitet. Konfesionalna samoidentifikacija (što i ne mora značiti identifikaciju s religijom i njenim vrijednostima) je, bar kad je riječ o državama nastalim na tlu ex Jugoslavije, zaista velika. Ali i ne samo u njima. Podsjetimo se primjerâ snage religijskog identiteta: godine 2007. - 51% Francuza je sebe doživljavalo kao katolike; više od 80% od 4,7 milijuna Norvežana su luterani (kralj mora biti luteran); 80% Talijana sebe smatra katolicima. U istraživanju kojeg je proveo doktorand Darwin Lisica (2009.) godine, na uzorku od 3.327 ispitanika sa područja cijele Bosne i Hercegovine, 81,4% Hrvata su izjavili da su pobožni, 74,7% Bošnjaka i

¹ cvitkovici@fpn.unsa.ba

² Kerševan, M. *Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve*, str. 82.

³ „Zaklinjem se mojom religijom. Zato ću umreti. Ali, to je moja lična stvar. Država nema ništa s tim. Država treba da se bavi blagostanjem građana, zdravljem, komunikacijama, inostranim poslovima, novcem, i tako dalje, ali ne vašom ili mojom verom. To je lična stvar svakog od nas”. Gandhi, M. *Put nenasilja*, str. 117.

69,9% Srba. Što tek reći o tradicionalnim društvima u kojima religija igra značajnu ulogu u određivanju identiteta (posebno kulturnog).

Uobičajeno je praviti razliku između pojmova „identitet” i „identifikacija”. *Identitet* je istovjetnost sa samim sobom; ukupnost činjenica koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge; osjećaj pripadnosti nekoj grupi, religijskoj zajednici, naciji. Tako ga bar određuju autori Hrvatskog enciklopedijskog rječnika. *Identifikacija* bi, po istim autorima, bila usmjerenost prema čemu (obitelji, naciji, religiji, ideji) praćena osjećanjem bliske povezanosti; poistovjeđivanje. Identifikacija može biti individualna (samoidentifikacija) i društvena (kad nas netko identificira), roditelji daju ime djetetu koje će biti znak njegove identifikacije. To ime, u određenim društvenim okolnostima, može biti i znak manje podobnosti, a i želje da se njime „oslovljava” od drugoga (Muhamed od Marka ili Marko od Muhameda).

Uvijek kad razmišljamo o identitetima, trebamo voditi računa o *višestrukosti identiteta*. Zar postoje osobe koje se bar nekad nisu zapitale „Tko sam” (osobni identitet), „Odakle dolazim” (osobno podrijetlo), „Kuda idem” (osobna sudbina). Čovjek nikad nema samo jedan identitet, niti pripada samo jednoj zajednici. Zato govorimo o višestrukosti identiteta od kojih je samo jedan i religijski. Ljudi, pored države, pripadaju jezičnim, kulturnim i religijskim zajednicama u kojima prepoznaju i ostvaruju svoje posebne potrebe⁴. Kada kažemo „religija” i „konfesija” ne mislimo kao da postoji samo jedna religija ili jedna konfesija, a još manje da su sve one iste, da među njima ne postoje nikakve razlike. Njihovo iskustvo, pa i prakticiranje, su različiti. Ono što je važno u iskustvu i praksi jedne religije i konfesije, ne znači da je važno i u drugoj, trećoj...

U toj višestrukosti identiteta u postsocijalističkim zemljama, uz religijski, dominira i *etnički identitet*. Dešava se tipično evropska opsjednutost nacionalnom državom, s njenim pogibeljnim pratiocem, etničkim identitetom⁵. A kad te procese prate duboke društvene krize i ratni konflikti, identiteti mogu postati nejasni ili se ogoljenije definiraju⁶.

Vanjski znaci identiteta najčešće su vezani za ime i odjeću. *Ime* nam uvijek daju drugi, nikad mi sami sebi. Ono određuje naš osobni identitet. U jednom razdoblju socijalizma, kada je socijalna komunikacija među ovdašnjim narodima bila znatno razvijenija nego danas, bilo je „moderno” djeci davati imena po imenu glumca/ce, pjevača/ce, nogometaša i sl. Nakon vraćanja svijetu „svojim korijenima”, od 90-ih godina prošlog stoljeća, ponovno je poželjno djeci davati imena iz tradicije svoga naroda. Muslimansko ime, osobito u dominantno muslimanskim zemljama, obično je sačinjeno od osobnog imena, imena koje se odnosi na pretka u obliku ibn („sin”) ili bint („kći”) i imena oca. Uobičajeno je, u tim zemljama, „konzultirati” Kur'an pri izboru imena novorođenčeta⁷.

⁴ Debeljak, A. *Europa bez Europljana*, str. 154.

⁵ Tejlor, Dž. *Budućnost Hrišćanstva*, str. 411.

⁶ Todorova, M. *Imaginarni Balkan*, str. 128.

⁷ Muhammed je najčešće ime među novorođenom djecom u Velikoj Britaniji. To ime je najpopularnije među novorođenim dječacima u Oslu, Bruxellesu i Marseilleu. Demogra-

Danas sociolog istraživač može pogledati matičnu knjigu rođenih i na osnovu imena novorođenčadi, s dosta pouzdanosti, zaključivati koji nacionalni i religijski identitet je dominantan u tom gradu.

Drugi najčešći vanjski znak identiteta je *odjeća*. Religijske tradicije preporučuju različitu odjeću za muškarce i žene. I boja odjeće može biti različita za različite spolove. Tako pripadnici tanzanijskog plemena Mosai nose crvenu odjeću, a pripadnice plavu. Odjeća može iskazivati profesionalni (svećenici, rudari, mornari, ...) i društveni status onoga tko ju nosi. Na primjer, za vrijeme cara Murata, u Otomanskom carstvu, svaki je podanik morao nositi odjeću, boje i pokrivalo za glavu koje su odgovarale njegovom društvenom statusu.

U višestrukosti naših identiteta religija i konfesija igraju važnu ulogu. Kažemo one određuju i individualni i kolektivni identitet. Za osobu koja odlazi na džumu u džamiju, koja posti ramazanski post, odlazi na hadž, daje zekat, slavi Bajram i sl. kažemo da je musliman. Za Sarajliju koji odlazi na misu u katedralu, slavi Božić i Uskrs, kažemo da je katolik. Za Sarajku koja slavi Slavu, nosi krst kao privjesak na lančiću, odlazi u sabornu crkvu na bogoslužjenje, reći ćemo da je pravoslavna. To je njihov individualni identitet kojeg, kao ni ime, bar kada je riječ o religijama Balkana, ne određuju sami. Taj im identitet daju drugi (najčešće roditelji). Ali, odlazak na džumu, misu, bogoslužjenje pokazuje i njihov drugi – kolektivni identitet. Oni pripadaju Katoličkoj crkvi (katolički vjernici), Islamskoj zajednici (muslimani) ili Srpskoj pravoslavnoj crkvi (pravoslavni). Uz to, religija i konfesija imaju svoju ulogu u nacionalnom identitetu: „Sada je poznato da religija igra veliku ulogu u konstrukciji nacionalnog identiteta. Tome identitetu ona daje istinsku mistiku i nadu. Kad kultura osjeti da je u opasnosti od globalizacije, ona se prikopčava za vlastitu religiju da bi tako samu sebe potvrdila.”⁸ Svjedoci smo istrajnosti religijskog i konfesionalnog identiteta. Međutim, što je s nacionalnim i religijskim identitetom suvremenih Bošnjaka, Hrvata i Srba? Što je s načinom na koji katolici, muslimani, pravoslavni definiraju sebe i načinom na koji ih definiraju drugi? Je li tu dovoljna religijska samoidentifikacija: ja sam musliman, katolik, pravoslavni. Što je s odnosom „ja-religijska zajednica”?

Za identitet su značajni i *simboli*. Oni „mogu imati bilo koje značenje, zavisno od želja onoga ko ih tumači”, piše Tim Willocks u romanu „Religija”⁹. Simbolima se izražava zajednička pripadnost. Obredne ili vanjske forme religioznosti određuju vjernika spram vanjskog svijeta. Nisu toliko važni sami obredi koliko njihovo simboličko značenje. Nije, recimo, isto paljenje svijeća da bi se

fi to tumače demografskim promjenama na Zapadu gdje populacija, zbog niskog nataliteta, ubrzano stari. S druge strane, prošla su vremena kad su useljenici, zbog brže integracije, davali djeci zapadna imena. Danas daju djeci imena iz svoje kulturne i religijske tradicije. („Muhamed popularan u Londonu, a Luka kod nas”, vidi: *Jutarnji list*, Zagreb, 17.11.2010: 4). U Sarajevu je ime Muhamed 2009. godine bilo drugo od pet najpopularnijih imena kod novorođenčadi (Danis, Muhamed, Harun, Tarik, Faris. Kod djevojčica, najpopularnijih pet imena bilo je: Lamija, Adna, Sara, Amra i Farah).

⁸ Boff, L. „Usred bijesne vlasti različitih fundamentalizama”, *Dani*, str. 72.

⁹ Vilolks, T. *Religija*, str. 33.

uljepšao stol za večeru, i paljenje svijeća za Božić, Sabat ili Hanukah. Religijski simboli mogu biti znak pobožnosti, identiteta, ali i znak modnog trenda. Tako je i s krunicom i tespihom. Umjesto za molitvu koriste se kao modni dodatak i tako trivijaliziraju. Slično je, ističe Bruckner u *Sjeti demokracije*, i s religijskim blagdanima koji su se pretvorili u kupovnu raskalašenost, trgovačku razvratnost u godini koja svakoga novčano dotuče.

Članovi religijske grupe nekad i ne znaju poruku simbolike u obredu. Na primjer, „revnosni rimokatolici”, koji odlaze na misu, zapazit će da svećenici oblače misnu odjeću različitih boja, ali mnogi nemaju pojma što simbolizira koja boja (zelena, ljubičasta...).

Vjernik ponekad ima i vanjske znake, simbole svoje religioznosti. Recimo, musliman ima simbol kojeg će iskazati kao simbol osobnosti pred drugima. Militantni sekularizam ne dozvoljava da građani mogu isticati svoje religijske simbole (maramu, križ)¹⁰. Ali i ne samo militantni sekularizam. Još više od njega militantna religioznost onog drugoga. Pojedinci kao nacionalne simbole mogu uzeti nošnju, tradicionalnu glazbu, neka jela, ...nacionalnu („herojsku”) povijest, itd. Slično je i s religijskim simbolima. Za nekoga to može biti križ, polumjesec sa zvijezdom, možda veo i burka. „Zašto ljudi stavljaju veo na glavu dok se klanjaju bogovima”, pitao se Plutarh. Odgovor bi mogao biti – da bi se odvojili od profanog. Danas i od nacionalnog i religijskog identiteta drugoga.

Nošenje vela i burke uzburkalo je, osobito militantne desničarske skupine i u mnogim europskim zemljama¹¹. Podsjetimo se: zemlje u kojima je (2010.) bilo u proceduri usvajanje zakona o potpunoj zabrani burke na javnim mjestima: Španjolska, Belgija. Zemlje u kojima je zabranjeno burku nositi na sveučilištima i u javnim uredima (Turska, Sirija, Tunis, Egipat). Lokalne zabrane nošenja burki postoje i u Njemačkoj, Danskoj, Italiji. Raspravlja se o zabrani u V. Britaniji, Nizozemskoj, Švicarskoj, Austriji, Republici Srpskoj. Francuski parlament izglasao je (srpnja 2010.) zabranu nošenja burke na javnim mjestima, a 14. 09. 2010. god. usvojen je i zakon o tome (246 glasova „za” i 1 „protiv”). U toj ze-

¹⁰ Moguća je i manipulacija simbolima. Pokazuje to i sljedeći primjer. Omer-efendija Gluhić postao je u Mostaru kadija, predsjednik Okružnog suda i šerijata. Odlikovao ga je Franjo Josip I, s plaćom od 300 forinti. „Mostarci ga nazvaše biskupom, jerbo je nosio o vratu komturni red na kojem je u sredini križ crvenog emalja’. Govorili su mu: 'Hvaljen Isus biskupe', a kadija bi izvadio iz džepa tri stotinarke u tvrdu te bi im pokazao i odzdravio: 'Vazda Isus hvaljen!'.” Seferović, M. *Mostarski kolopleti*, str. 21.

¹¹ „Na udaru novih mjera bezbjednosti u svijetu našla se burka i nikab kao sastavni dio kulture odijevanja nekih muslimanki novijeg datuma, naročito onih kojima nije dovoljna ona norma odijevanja muslimanke kako ju je zasjeđočio Kur'an prije više od četrnaest stoljeća, propisujući muslimanki da u molitvu stupa pokrivena glave, otkrivena lica, pokrivenih ruku do šaka i nogu do članaka. Ako muslimanka tako odjevena može pred 'Lice Božje' zašto ne bi mogla stupiti pred bilo koje stvorenje koje je On stvorio? ...istražavanje na nošenju burke i nikaba najvećma /je/stvar vlastitog izbora, a najmanje stvar vjere i religijskog uvjerenja” Hafizović, R. Intervju, *Oslobodenje*, str. 27.

mlji živi oko pet milijuna muslimana. Poslije Belgije, tako je i Francuska zabranila nošenje burki ili nikaba na javnim mjestima.

Zašto nerazumijevanje nacionalnog i religijskog¹² simbola drugoga? Kirpan (mač) kod Sikha je simbol njihovog religijskog identiteta, ali ga neki kršćanin na Zapadu, koji ne poznaje sikhizam, može doživljavati kao simbol nasilja. Bivši generalni sekretar OUN Kofi Annan pozvao je (2006.) na pažljiv odnos prema religijskim uvjerenjima i simbolima, jer pogreške, bez obzira počinjene namjerno ili slučajno, mogu pokrenuti globalni religijski rat.

Možemo li uzroke napada na nacionalne i religijske simbole, na akte jezičnog i drugog poniženja, tražiti u mržnji ili neznanju? Ili i u jednom i u drugom? „To je velika opasnost simbola – oni mogu postati *previše* 'sveti'. Važan zadatak za religiozne ljude svih vjera u 21. stoljeću bit će širenje uvjerenja kako nema nečasnijih djela od progona 'nevjernika' ove ili one vrste zato što su 'omalovažili' neku zastavu, križ ili sveti tekst”¹³. Najčešće danas vrijeđanje Poslanika Muhammeda (u Pakistanu je 2010. godine jedna kršćanka, zbog takvih optužbi, osuđena na smrt).

Čim se otpočne razgovor o identitetu - eto problema *jezika*¹⁴. Na snazi dobivaju jezični dijalekti u Nizozemskoj, Belgiji, Španjolskoj. Stručnjaci upozoravaju da se u Nizozemskoj može dogoditi da bude priznato pet zvaničnih jezika. Bjelorusija je 1990. godine odabrala da bjeloruski jezik zamijeni ruskim, kao zvaničnim jezikom. Očito da pitanje identiteta i uloge jezika u njemu tada za Bjelorusiju nije bilo važno. Tamo nema etničkih konflikata (78% je Bjelorusa, a 13,5% Rusa). Slično je i s Ircima koji su izgubili svoj jezik i govore engleskim, ali nisu izgubili svoj nacionalni identitet. Krajem XX. stoljeća Moldavci su (nakon raspada SSSR-a) bili u nedoumici da li svoj jezik nazvati moldavskim ili rumunjskim.

Preko jezika održavamo našu tradiciju. Umiranjem jezika, umire i tradicija nastala na njemu. Tako je, krajem ljeta 2004. godine, umrla posljednja Kineski-

¹² „...pogodit će nas i pitanje gradnje novih bogomolja, pazite, svetih zgrada gdje se moli Bogu. Zar da Bog živi na otetnoj, tuđoj zemlji? Sveti prostori i simboli vjere trebali bi spajati ljude, što i znači grčka riječ simbol, a kod nas se, uz jezivi estetski neukus, podižu često za inat; simbolom se kao Božjom nazočnošću obilježava teritorij i želi kazati da drugi tu nema što tražiti”, kaže fra Ivan Šarčević. Šarčević, I. Intervju, *Dani*, str. 15.

¹³ Denett, D. *Kraj čarolije - religija kao prirodna pojava*, str. 255.

¹⁴ „Pitanje je da li se narodi definiraju po vjerskoj ili jezičnoj osnovi? Na jednoj i na drugoj, a često ni na jednoj, ni na drugoj. Kalendarski detalji, kao što su 'Sveta tri kralja' i 'Hristos se rodi', poprimaju glupe a često i kobne forme i nisu samo naš specifikum. Vjerski razdor kao temelj nacionalnog identiteta: Holandija i Flandrija – jedan jezik dva naroda, protestanti i katolici. Ili Flami i Valoni – dva jezika, jedna vjera. Ili Bavarska i Austrija – jedan jezik, jedna vjera, dvije države, Irska, Švicarska, Katalonija, i tako dalje. Narodi u historiji nisu moralne ni tjelesne konstante i ne treba ih idealizirati u misaonom ili u programskom smislu kao da bi bili jedinstveni i cjeloviti organizmi, koji traju u prostoru i u vremenu po nepromjenjivim zakonima. Narodi, podvrgnuti su trajnim izmjenama, pak prema tome ni naši narodi nisu u tom pogledu nikakav izuzetak”. Krleža, M. *Mnogopoštovanoj gospodi mravima*, str. 94.

nja koja je govorila nushu, jedini jezik kojeg su na svijetu govorile isključivo žene. Time je nestao još jedan stari jezik. Riječ je o tajnom jeziku kojeg su stoljećima u središnjim i južnim dijelovima Kine koristile isključivo žene. Rukopisi na tom jeziku su rijetkost jer su oni spaljivani ili pokapani s preminulima.

Gdje je tu Bosna i Hercegovina? Jedan jezik - tri varijante: „U čovjekova osjećanja ušla je neizreciva količina bola, oholosti, grubosti, otuđenja, hladnoće zato što smo uvjereni da vidimo suprotnosti tamo gdje postoje nijanse”, pisao je Nietzsche. Zar mi naš jezik (e) ne pretvaramo u suprotnosti iako je riječ o „nijansama”? Poneki zaljubljenik u „naš jezik” će se možda na ove riječi zgroziti. Pa dobro, ako su nam jezici i „različiti” sudbina nam je „ista – sirotinjska”¹⁵. „Jezik je glavno sredstvo povezivanja ličnog i kolektivnog identiteta, a također najviše doprinosi razlikovanju od onih koji pripadaju nekoj grupaciji i onih koji ne pripadaju”¹⁶. Tu je Bosna i Hercegovina.

Jezik je ne samo sredstvo sporazumijevanja među ljudima, već preko molitava i sredstvo „sporazumijevanja” s Bogom. Jezik je simbol Objave (arapski je jezik na kojem se uči/čita Kur'an). „Je li jezik stariji od religije? Kako god mi datirali njegove početke, jezik je mnogo, mnogo stariji od bilo koje postojeće religije, ili čak bilo koje religije o kojoj posjedujemo bilo kakvo povijesno ili arheološko znanje”¹⁷. Upotreba vlastitog jezika približila je znanje običnom čovjeku (građanstvu), Biblija se tiskala na narodnom jeziku i tako se širila pismenost i obrazovanost svijeta. „Mislim da religija uvelike ovisi o jeziku jer zahtjeva formuliranje i iznošenje ideja o stvarima koje nisu vidljive ... za religiju je važan jezik kako bi se ideje elaborirale”¹⁸. Religijsko iskustvo jednog muslimana, katolika, pravoslavca, nije moguće prenijeti jezikom željezničara, postolara. Zato postoji odgovarajući jezik. „Bog je prije nekoliko tisuća godina govorio Indijcima i iz toga su nastale velike svete knjige Hindusa, *Vede*. Bog je govorio na sanskrtu, prastarome indijskom kulturnom jeziku. A onda je Bog govorio Mojsiju i narodu Izraela. Njima je govorio na hebrejskom jeziku. Muhamedu je Bog govorio arapskim jezikom. Ipak, na kraju su to bili samo prijevodi božanskoga jezika koji se nalazi s onu stranu svih ljudskih jezika. Bog nije ni Indijac, ni Židov ni Arapin i zato se ne može reći da su sanskrt, hebrejski i arapski božanski jezici”¹⁹.

Nije od nebitnog značaja kako se religijske zajednice odnose prema lokalnim jezicima. Rani buddhisti su prakticirali usvajanje lokalnog jezika gdje god bi poučavali. Neki smatraju da i u tome treba tražiti razlog uspješnog širenja buddhizma. Buddhisti smatraju da je sam Buddha, od svojih sljedbenika tražio da prenose njegove poruke na vlastitom jeziku.

U prva tri stoljeća jezik kršćanske Crkve bio je grčki. Kasnije se na Zapadu ustalio latinski jezik i liturgija na njemu. Nepostojanje zajedničkog jezika udaljiti će Crkvu na Istoku od one na Zapadu (uz niz drugih faktora). „...*Mono-*

¹⁵ Pušina, D. *Žive rane*, str. 30.

¹⁶ Mundjin-Pipidi, A. *Razum i predrasude u proučavanju međuetničkih sukoba*, str. 20.

¹⁷ Denett, D. op. cit, str. 109.

¹⁸ Denett, D. Intervju, *Jutarnji list*, str. 36.

¹⁹ Staguhn, G. *Ako je Bog dobar - zašto u svijetu postoji zlo*, str. 79.

pol latinskog (u Crkvi - I. C.) je pitanje moći. Jer Rim Katoličkom crkvom ne vlada samo zakonima, nego i jezikom ... Latinski – jezik Crkve!? To je mit²⁰. Kakve poteškoće mogu nastati zbog nepoštivanja jezika lokalne zajednice pokazuje sljedeći primjer: „U franjevačkoj crkvi sv. Antuna u Baji (Vojvodina - I. C.) jedan dio hrvatske službe božje ustupe Nijemcima. Ni ta nepravda nije prošla bez posljedica. Nijemaca, naime, nije bilo ni toliko da pjevaju u crkvi uslijed čega je kantor mjesto njemački pjevao latinski. Ali taj novi red nije dugo potrajao, jer čim je kantor zapjevao latinski, Hrvati su također zapjevali hrvatski tako da se u isto vrijeme pjevalo i latinski i hrvatski. Odjednom starješina samostana Bartol Kochany stane kod oltara i reče: Kome se ne sviđa u crkvi taj neka ide van! Jedva što je izrekao te riječi, kad Hrvati zavikaše: Naša je crkva! I počеше se bacati kamenjem na oltar. Starješina se, naravno, skloni, a služba božja prestane. Hrvati zbog toga budu tuženi i osuđeni na novčanu globu i zatvor. Interesantno je da se Hrvati prije prethodne istrage sami prijaviše kod suda i rado izdržaše zbog svećeničke nepravde prouzrokovanu kaznu”²¹.

Kakva je uloga obitelji u religijskom identitetu? Romanopisci nas varaju kad opisuju život pojedinca ne vodeći računa o snažnom utjecaju okoline na njega. Šuma oblikuje stablo²². Teorija podrijetla može reći: ako vam je otac bio to, onda možete i vi biti to. Od obitelji „nasljeđujemo”, u stvari učimo, „roditeljsku religiju”. Preko 60% vjernika usvojilo je svoju religiju kao dijete. „Ako ste vernik, statistički je najverovatnije da ste iste vere kao vaši roditelji i njihovi roditelji. Bez sumnje, pri izboru vere pomažu i vitke katedrale, sugestivna muzika, dirljive priče i parabole. Ali najvažnija varijabla koja određuje vašu religiju jeste vaše rođenje. Uverenja u koja tako strastveno verujete izvesno bi bila sasvim drugačija da ste rođeni na nekom drugom mestu. Stoga je posredi epidemiologija a ne dokaz”²³. Veza između roditelja i potomaka je glavni put prijenosa religije. Djeca ... gotovo u svim slučajevima poistovjećuju se s njihovom religijom²⁴. „Ako ste imalo religiozni, onda je gotovo potpuno vjerovatno da je vaša religija i religija vaših roditelja. Ako ste se rodili u Arkansasu i mislite da je kršćanstvo istinito, a islam lažan, znajući sasvim jasno kako biste mislili obratno da ste se rodili u Afganistanu, onda ste žrtva indoktrinacije u djetinjstvu. Isto tako, *mutatis mutandis*, ako ste rođeni u Afgansitanu”²⁵ Dijete se ne rađa kao musliman,

²⁰ a. Küng, H. *Izborena sloboda - sjećanja*, str. 205.

b. Slično je pisao i Miroslav Krleža: „Da je Gospodin izabrao tri jezika, grčki i latinski i hebrejski, koji su dostojni, da ga ljudi njima slave ... to su bile lingvističke parole u službi rimske i carigradske politike.” (Krleža, *O religiji*, str. 211.)

²¹ Pekić, P. *Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. Godine*, str. 192-193. (Citirano prema: Tatjana Ljubić, *Religija i nacionalitet bačkih Hrvata*, magistarski rad, Sarajevo, 2010.)

²² Gide, A. *Krivotvoritelji novca*, str. 245.

²³ Dokins, R. *Đavolov kapelan*, str. 160.

²⁴ Denett, D. *Kraj čarolije - religija kao prirodna pojava*, str. 95.

²⁵ Dawkins, R. *Iluzija o Bogu*, str. 13.

katolik, pravoslavni ... već ga tome uče²⁶. „Opći obrazac je da ljudi ne samo što dijele religijska uvjerenja, nego u njih također pokušavaju uvjeriti druge, osobito svoju djecu²⁷. Dakle, religija se prenosi kulturološki, preko jezika i simbolizma, a ne preko gena, zaključuje Dennett²⁸.

Na religijski identitet mogu uticati i *migracije*. Na temelju župnih knjiga moguće je vršiti procjene recimo opsega migracije stanovništva. U migracijskoj sredini i dijaspori moguća je veća privrženost „svojoj” religiji i „svojoj” religijskoj zajednici kako bi se sačuvali vlastiti identiteti pred strahom od asimilacije. Ne pokazuje li to zorno primjer SAD koja je jedna od najsekularnijih država (formalno), a stvarno imaju možda najveći postotak „crkveno-vezanih”.

Manjina se, pogotovo u krizna ili revolucionarna vremena, povlači tamo gdje će biti većina²⁹. Migranti u religijskoj zajednici vide instituciju uz pomoć koje će sačuvati identitet kojeg im je pružila njihova obitelj (koje sada više nema). Uvijek se nameće pitanje „koliko 'njih' je među 'nama'”³⁰, tako da migracija jača religijski identitet. Ali, da li uvijek?

Kakav je odnos *nacionalnog i religijskog identiteta*? „Oh! Svi su izabrani, svi pozvani od Boga”, pisao je Victor Hugo³¹. Kod mnogih naroda, vjerski identitet izgrađen je prije nacionalnog identiteta (osim kod pripadnika novih religijskih pokreta i suvremenih sljedbi). Otud i stav da je religijski identitet jezgra nacionalnog identiteta: „I nas je pravoslavlje odvojilo od Hrvata i drugih katolika, a najviše od islama - Turaka i poturčenjaka. I nama je vera jezgro duhovnog identiteta kad god smo izloženi podčinjavanju i asimilaciji. Pravoslavlje je posljednja odbrana srpstva. Naša vera možda je manje religijska, a više osećaj i pravo slobode.”³²

Zašto je porast utjecaja institucionalne religije na Balkanu, bio u korelaciji s porastom etničkog nacionalizma? Bolje reći: zašto su religijski i etnički nacionalizam bili u toliko snažnoj korelaciji? Tako je mnoge „...obasjala Božja milost novoga, nacionaliziranog Boga”³³. Koliko je na to utjecala upletenost religijskih institucija u nacionalnu povijest i tradiciju? Kako se religija „nacionalizira”? Svecima, blagdanima, hodočašćima dodaju se karakteristike kao izraz lokalnog folklora, običaja.

²⁶ „Mi ne dolazimo u vezu s Bogom ponajprije našim vlastitim mišljenjem, nego tako što rastemo u jednoj religiozno obilježenoj sredini”. Markešić, L. *Pitanje Boga u Bibliji*, str. 123.

²⁷ Denett, D. op. cit., str. 221.

²⁸ a. Denett, D. op. cit, str. 36.

b. U nekim društvima religija se može dobiti i sklapanjem braka. „Većina Amerikanaca voli religiju i to ti dođe u paketu kad se udaš za jednog od njih”, piše Tariq Ali. Ali, T. *Noć znatne leptirice*, str. 141.

²⁹ Jergović, M. *Otac*, str. 140.

³⁰ Apaduraj, A. *Strah od malih brojeva*, str. 16.

³¹ Igo, V. *Bog*, str. 222.

³² Čosić, D. *Vreme zmija*, str. 199.

³³ Jergović, M. op. cit., str. 105.

Nije samo u pitanju povratak izgubljenom religijskom identitetu (u tranzicijskim zemljama). Ima tu i okultizma, sinkretizma, novih religijskih pokreta, itd. Ipak, kad je riječ o Bosni i Hercegovini, dominira potraga za kršćansko/islamskim korijenima. „Rijetko sam susreo pravoslavnog popa koji je bio više hrišćanin nego Srbin. To vrijedi, doduše, i za većinu katoličkih fratara, koji su obično najprije 'dobri Hrvati' pa tek onda kršćani ... Nacionalnost je za sljedbenike izvornoga kršćanstva mnogo manje važna, nego što se prikazuje ili nameće.“³⁴

Kakva je uloga raznolikosti u odredbi identiteta? Rvemo se s raznolikostima koje nam povremeno preplavljaju osjećanja, pisao je William Hazlitt³⁵. „Raznolikost je možda vrlina, ali ovo je pomahnitala raznolikost“, piše Dawkins³⁶ kao da je prošao iskustvo nas u Bosni i Hercegovini. Raznolikost ne treba ni prikrivati, niti prenaplašavati. Treba je prihvatiti kao prirodnu osobinu čovječanstva³⁷. Latinska poslovice kaže da je raznolikost začim života.

Religija je bila i ostala snažan mogući izvor razlika. I P. Jones smatra da se kulturne raznolikosti najviše temelje na onom što bismo mogli nazvati religijskim elementom kulture. Kako se odnositi prema raznolikosti? Ima ljudi koji su gostoljubivi, a drugi negostoljubivi prema raznolikosti. Tolerantni vjernici kažu da i Bog voli raznovrsnost - ne postoje ni dva njegova stvorenja koja su posve jednaka. Ima i onih koji bi, u ime univerzalnosti, brisali svaku raznolikost. „Sumnjive vrste univerzalnosti traže da smo svi jednaki. Ali s čijeg gledišta? One brišu razlike, ali samo zato da ih ponovo ustanove kao sukobe. Ukidanje razlika je nasilnički posao, pa ljudi, čiji su identiteti ugroženi, obično reaguju slično nasilnim ponašanjem. Prave vrste univerzalnosti razumiju da različitost pripada zajedničkoj prirodi“, piše Eagleton³⁸. No, nikad ne treba zaboraviti da je korak od „prava na raznolikost“ do „prisile na raznolikost“ veoma mali³⁹.

Danas se svatko od nas suočava sa *različitim svjetonazorima*. „...Ljudi štiju Boga na različite načine, neke stvari čine a od drugih se suzdržavaju u skladu sa svojim religijskim uvjerenjima“⁴⁰. Uvijek se treba zapitati gdje je mjesto mog svjetnazora na „tržištu svjetnazora“? Nijedan svjetnazor nema pravo superiornosti nad drugima. Treba znati živjeti u raznolikosti svjetnazora (religijski, politički, kulturni ...). Danas je bar olakšano doći do spoznaja o drugim svjetnazorima i religijama. Spoznaje bi nam ukazale da su „religije donekle slične raznim jezicima: niko ne može reći da se jedino njegovim jezikom spoznaje istina - svakim jezikom može čovek doći do istine, ali može i pogrešiti pa i lagati. Razne religije prikazuju put ka Bogu - jednom Bogu“⁴¹. Treba priznati i

³⁴ Matvejević, P. „Tko je ko i odakle: strani velikani hrvatske kulture“, *Nacional*, str. 69.

³⁵ Hazlitt, V. *O uživanju u mržnji*, str. 73.

³⁶ Dawkins, R. *Iluzija o Bogu*, str. 302.

³⁷ Rajaa, A. *Djevojke iz Riyada*, str. 206.

³⁸ Eagleton, T. *Teorija i nakon nje*, str. 135.

³⁹ Galter, H. *Mahrma ili zar*, str. 28.

⁴⁰ Barry, B. *Kultura i jednakost*, str. 232.

⁴¹ Frankl, V. *Bog podsvesti*, str. 61.

prihvatiti da postoje i drugi putovi do Boga osim „našeg”. Da „drugi” živi sukladno svojim religijskim tradicijama, kao što i „mi” živimo na osnovu naših. Strah da religijski pluralizam vodi nestanku, ili bar smanjenju utjecaja religije, izgleda neopravdan. Jer što bi se desilo s religijom i religioznošću u Americi, društvu u kojem je možda najizrazitija religijska pluralnost.

„Uvjerenje je ono što treba tolerirati.”⁴² Tolerancija ne briše razlike već živi od razlika⁴³. Tolerancija je imati poštovanje prema pravu drugih da se ponašaju sukladno vlastitim vrijednostima i običajima. Riječ je o poštivanju tradicije i kulture drugoga. Američki sociolog Džejms Dejvison Hauter smatra da nije dovoljno biti tolerantan prema uvjerenjima, mišljenjima i načinu života drugih, već da je važnije biti prihvatljiv za druge. Tolerantni ljudi, za razliku od onih koji mrze, su sretni ljudi. Naši paradoksi: visoke zgrade, niska tolerancija, široki autoputovi, ali uski pogledi (Georg Carlin).

Je li moguć „globalni” religijski identitet? Religije koje dijele ne mogu biti globalne. Židovska religija je, u samom začetku, odvojila Židove od ostatka svijeta, od drugih naroda i drugih zakona. Zato ona ne može biti „globalna”. To ne može biti ni hinduizam, sikhizam, shintoizam, niti bilo koja tzv. „nacionalna” religija. A može li neka druga? „Evangelje je početak globalizacije, a ne današnja ekonomija i politika. Krist je slao apostole među sve narode i postavio 'globalnu' strukturu Crkve. Zato možemo reći da je hrišćanstvo najglobalniji pokret služenja čovečanstvu jer se proširio po celom svetu i prilagodio svakoj kulturi”, smatra beogradski nadbiskup Stanislav Hočevar⁴⁴. Još davno prije njega, u XV. stoljeću Nikola Kuzanski je smatrao da postoji samo jedna religija u različitim obredima. Maštao je o jednoj religiji za sve koja se treba zasnovati u Jeruzalemu. Stvaranje jedne svjetske religije „ne može da bude nekakav kompromisni amalgam, religijski esperanto svoje vrste”, kako je pisao Bulgakov⁴⁵.

Zasad se može reći da ne postoji mogućnost uspostave neke „globalne” religije. „Ne postoji religija koja bi mogla skupiti sve zvijezde, jer kad bi se to dogodilo, Svemir bi postao golem prazan prostor i izgubio bi svoj razlog postojanja. Svaka zvijezda, kao i svaki čovjek, ima svoj prostor i svoja posebna obilježja”, piše Paulo Coelho u romanu *Hodočašće*⁴⁶.

Drugo je pitanje, kakve posljedice ostavlja globalizacija po religijski identitet i religiju uopće. Kakve će posljedice ostaviti globalizacija na autoritativnost religije, na religijski identitet (hoće li on slabiti ili jačati), sekularizaciju, utjecaj medija religijskih zajednica, to ćemo tek vidjeti. Ima onih, poput Giddensa, koji smatraju da globalizacija teži „promišljanju i obnavljanju lokalnih kulturnih identiteta.”⁴⁷ Globalizacija je izazvala potragu za lokalnim kulturama i identiteti-

⁴² Eagleton, T. *Teorija i nakon nje*, str. 138.

⁴³ Šarčević, I., op. cit.

⁴⁴ Hočarev, S. Intervju, *LIMESplus*, str. 273.

⁴⁵ Bulgakov, S. *Pravoslavlje*, str. 264.

⁴⁶ Coelho, P. *Hodočašće*, str. 86.

⁴⁷ Gidens, E. *Odbegli svet*, str. 19.

ma. Slično smatra i sociologinja Zorica Kuburić: „Proces globalizacije uvodi nas u osećanje ugroženosti identiteta i jača vezanost ljudi za naciju i religiju.”⁴⁸

Na kraju *ponešto i o ateističkom identitetu*. Možda će se netko zapitati: zašto u temu „identitet i religija” autor ovog teksta uvodi ateistički identitet. Zato što polazi od izvornog marksističkog određenja pojma „ateizam” kojeg mnogi (da li svjesno) zaboravljaju (ili ga nikad nisu ni znali): ateizam je „samo kritička religija, *posljednji stupanj teizma* (podvukao – I. C.), negativno priznanje boga”⁴⁹. Povijest je groblje i vjerovanja i nevjerovanja i raznih oblika religije i raznih oblika nevjerovanja (ateizma). Je li prošlo vrijeme europskog ateizma, kako to neki misle, i došlo vrijeme da se Europljani vrte Bogu? To ćemo tek vidjeti. Zasigurno možemo utvrditi da postoji zbrka oko pojma „ateizam”. Na iskaz „Ja vjerujem!”, ateista odgovara: „Ja ne vjerujem!”. Na isto pitanje, agnostik će reći: „Pa što?”. U Rimskom carstvu kršćane, kao monoteiste koji su odbacivali postojeće kultove i božanstva, smatrali su ateistima.

Riječ „ateist” i na bosansko-hercegovačkim prostorima postala je jedna loša etiketa. I ovdje sve se više upotrebljavaju riječi „sekularnost”, „agnostik” kako bi se izbjegla optužba da se „ateist”, ili „nevjernik”, riječi koje su (od 90-ih godina prošlog stoljeća) zadobile prizvuk nečeg lošeg, nemoralnog. Vic kaže kako su u Belfastu zaustavili čovjeka na ulici i upitali ga koje je vjeroispovijesti. Kad je odgovorio da je ateist, zapitali su ga: jeste li protestantski ili katolički ateist⁵⁰. Kao da je to dalo inspiraciju književniku Miljenku Jergoviću da u romanu „Otac” zapiše: „Ne postoji beskonfesionalni ateist, onaj koji nema svoj hram, makar bio napušten od Boga. Barem u nas, i u Europi, takvog ateiste nema. Možda drugdje, gdje svačega ima, i taj ateist postoji”⁵¹. Dodao bih na ove Jergovićeve riječi da, ako je a(ne)+theos(bog), negiranje boga, onda se može negirati samo „svog” konfesionalnog boga, koga se napustilo. To je taj ateizam kao posljednji stupanj teizma, kako ga definiraju Marx i Engels, a mi ga danas možemo zvati i „katolički”, „pravoslavni”, „muslimanski”.

Po svjetonazorima svjetskog stanovništva najbrojniji su: 1. katolici, 2. muslimani, 3. nekonfesionalni, 4. hindusi, 5. protestanti, 6. buddhisti, 7. ateisti. Ako zbrojimo dvije grupe s nereligijskim svjetonazorom (3. nekonfesionalni + 7. ateisti) onda su oni na prvom mjestu. Nereligioznost je bila i ostala dijelom urbane kulture. Ako je u socijalističkom društvu religioznost, bar kod intelektualaca, smatrana kao nešto „čudno”, u postsocijalizmu takav status je dobio ateizam. Ako intelektualac, a o ostalim građanima da i ne govorimo, iskazuje ateistički svjetonazor, to je nešto „čudno”. Nekad se govorilo o „podzemnoj”, „nevidljivoj” religiji, a danas bismo mogli govoriti o „podzemnom”, „nevidljivoj” ateizmu.

⁴⁸ Kuburić, Z. *Naučno proučavanje religije i verska tolerancija*, str. 35.

⁴⁹ Engels, F., Marks, K. *Sveta porodica*, str. 135.

⁵⁰ a. Hitchens, C. *Bog nije velik*, str. 23.

b. Zanimljivo da je međunarodni teološki časopis *Concilium* (hrvatsko izdanje) svoj tematski broj posvećen ateizmu (br.4/2010.) naslovio „Ateisti kojega Boga?”

⁵¹ Jergović, M. op. cit., str. 97.

Biti nereligiozan u Francuskoj, Engleskoj, bivšoj Jugoslaviji, ili današnjoj Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj... nije isto. Negdje je možda riječ o već 2-3-oj generaciji koja odrasta u „nereligijskoj” obiteljskoj kulturi, negdje je nereligioznost društveno poželjna, negdje se prikriva kao „nevidljivi”, „podzemni ateizam”, itd. Kad su ateizam i nereligioznost društveno nepoželjni, nemoguće je točno znati koliko je ateista i nevjerujućih.

Kritičari ateizma kažu: religije su stvorile svjetske civilizacije, ateizam nije. To i jeste i nije točno. Više je religija koje nisu stvorile nikakvu civilizaciju, nego onih koje jesu. Uostalom, je li je ateizmu ikad bio cilj stvarati ateističko društvo (osim u „izvitoperenom ateizmu” poput albanskog u drugoj polovini XX. stoljeća)? Začudujuće je koliko su danas raširene predrasude o ateizmu i ateistima (pa i mržnje i nerazumijevanja). Zašto vjernici ne bi trebali imati mržnju i predrasude prema ateizmu i ateistima? Kršćani: Prema Isusovu govoru na Gori, valjalo bi izbjegavati svaku srdžbu (Mt 5,22). Nije možda učtivo, ali jest izgleda nužno, podsjetiti ih na osnovnu poruku njihovog učitelja (Krista): „Ne sudite, da ne budete suđeni”. Muslimani: Zar u Kur'anu ne stoji „A da hoće Gospodar Tvoj, na Zemlji bi svi bili vjernici! Pa zar da ti svijet prisiljavaš da budu vjernici?” (Kur'an X,99-100).

Primjera negativnog odnosa prema ateizmu i ateistima nalazimo i u državama koje se ponose na svoju toleranciju u svjetonazorima. Tako, po ustavu države Arkanzas (SAD), onaj tko negira postojanje Boga ne može raditi u državnim institucijama, niti može svjedočiti na sudu. U nekim državama zabranjeno im je raditi u obrazovno-odgojnim institucijama. Na pitanje novinara priznaje li on da su američki ateisti ravnopravni građani i domoljubi George Bush Stariji je odgovorio: „Ne, nisam siguran da bi se ateisti smjeli smatrati građanima niti bi se smjeli smatrati domoljubima”⁵². „Danas u SAD gotovo svako - žena, homoseksualac, Afroamerikanac, Jevrejin - može da zauzme visoku političku poziciju. Ali onaj ko prizna da je ateista, taj nema nikakve šanse”, piše Salman Rushdie⁵³.

Komentirajući „ogorčenje zagrebačkih ateista” jer je sa tramvaja skinuta plaćena poruka „Bez Boga, bez gospodara”, uredništvo „Preporoda” (Sarajevo, 15.3.2009:4) piše: „Također istaknimo našu bojazan da bosansko-hercegovački ateisti i neokomunisti neće ostati imuni na ovu ideju”. „Zabrinuto” uredništvo ništa ne kaže na to što su se, u sarajevskim tramvajima u to isto vrijeme, mogle čitati izložene poruke poslanika Muhammeda. Nije bilo Buddhinih, Konfucijevih, Isusovih, Lao-Ceovih... poruka, već samo Muhammedove. Nema što, doprinos multireligijskom životu, toleranciji i dijalogu u Sarajevu o kome se toliko voli pričati u istupima predstavnika Islamske zajednice po Europi.

Tako drastično nepoštivanje prava na slobodu nevjerovanja naveleo je istomišljenike da u Zagrebu, 2006. godine, osnuju ateističku udrugu „Protagora” s ciljem da se bori protiv diskriminacije ateista. U Norveškoj postoji izuzetno brojna ateistička organizacija „Human-Etik Forbund”. U socijalističkoj Bosni i

⁵² Pr. Dawkins, R. *Iluzija o Bogu*, str. 46.

⁵³ Pr. Gavrilović, D. *Moral i religija u savremenom društvu*, str. 76.

Hercegovini (da i ne govorimo o današnjoj) nikad nije postojala neka „ateistička” organizacija.

Bosansko-hercegovačku javnost treba educirati da treba voditi dijalog s ateistima, a ne da ih treba mrziti, ili ubijati. Čemu vode stavovi da „onaj ko ne posjeduje religijsko iskustvo ne može razgovarati s drugim o vjeri... Dijalog između vjernika i potpunog materijaliste, odnosno ateiste, ne vodi nikamo...”⁵⁴. Ali, i od lošeg ima lošije: islamski su se učenjaci „složili da se treba kazniti onaj ko napusti vjeru - muretedd, mada se razilaze u tome kako se treba kazniti. Većina ih smatra da se treba ubiti. To je mišljenje sva četiri, ne nego svih osam mezheba!”⁵⁵. Zašto se na ovim balkanskim vjetrometinama prevode tekstovi ovog i sličnog sadržaja? Zašto se ne okrenemo modernoj Europi koju „čini jedinstvenom to da je ona prva i jedina civilizacija u kojoj je ateizam u potpunosti legitimna opcija, a ne prepreka za obavljanje javnih dužnosti.”⁵⁶

Završimo ovo razmišljanje o ateističkom identitetu porukom G. Grassa: „Imam samo jednu molbu za sve monoteiste i mnogobošce: da oni tolerišu i mogu neverničku dušu, moj ateizam, kao što i ja tolerišem njihovu veru.”⁵⁷

Literatura

- Ali, T. *Noć zlatne leptirice*, Buybook, Sarajevo, 2010.
- Apaduraj, A. *Strah od malih brojeva*, XX vek, Beograd, 2009.
- Barry, B. *Kultura i jednakosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.
- Boff, L. „Usred bijesne vlasti različitih fundamentalizama”, *Dani*, Sarajevo, 27.2.2009.
- Bruckner, P. *Sjeta demokracije*, Zid, Sarajevo, 1997
- Bulgakov, S. *Pravoslavlje*, Književna zadruga Novog Sada, Novi Sad, 1991.
- Coelho, P. *Hodočašće*, Večernji list, Zagreb, 2005.
- Ćosić, D. *Vreme zmija*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Devie, G. *The Sociology of Religion*, London, Sage, 2007.
- Dokins, R. *Đavolov kapetan*, Heliks, Smederevo, 2009.
- Dawkins, R. *Iluzija o Bogu*, Izvori, Zagreb, 2007.
- Debeljak, A. *Europa bez Europljana*, Profil, Zagreb, 2009.
- Dennett, D. Intervju, *Jutarnji list*, Zagreb, 09. 10. 2006.
- Dennett, D. *Kraj čarolije - religija kao prirodna pojava*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2009.
- Eagleton, T. *Teorija i nakon nje*, Algoritam, Zagreb, 2005.
- Eagleton, T. *Razum, vjera i revolucija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.
- El-Qaradawi, J. *Napuštanje i islam: Kazna za onoga ko napusti Islam*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2003.
- Engels, F., Marks, K. *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1964.

⁵⁴ Mojtebayi, F. *Međureligijski dijalog*, str. 109.

⁵⁵ El-Qaradawi, *Napuštanje i islam: kazna za onoga ko napusti islam*, str. 170.

⁵⁶ Žižek, S. „Slava ateizmu”, *Dani*, 21.04.2006., str. 37.

⁵⁷ Gras, G. „Susret pod orahom”, *NIN*, 21.06.2004., str. 88.

- Frankl, V. *Bog podsvesti*, IP Žarko Albulj, Beograd, 2005.
- Galter, H. *Mahrma ili zar*, Izdavačka kuća Ljiljan, Sarajevo, 2004.
- Gandi, M. *Put nenasilja*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Gavrilović, D. *Moral i religija u savremenom društvu*, Filozofski fakultet, Niš, 2008.
- Gide, A. *Krivotvoritlji novca*, Biblioteka Jutarnji list, Zagreb, 2004.
- Gidens, E. *Odbegli svet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
- Gras, G. „Susret pod orahom”, *NIN*, Beograd, 21. 06. 2007.
- Hafizović, R. Intervju, *Oslobođenje* Sarajevo, 31.07.2010.
- Hazlit, V. *O uživanju u mržnji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- Hitchens, C. *Bog nije velik*, V/B/Z, Zagreb, 2008.
- Hočevar, S., Intervju u: „*LIMESplus*”, br. 2-3/2006, Beograd
- Hrvatski enciklopedijski riječnik, Novi Liber, Zagreb, 2002.
- Igo, V. *Bog*, Paideia, Beograd, 2010.
- Jergović, M. *Otac*, Rende, Beograd, 2010.
- Kerševan, M. *Svoboda za crkev, svoboda od crkve*, Založba Sophia, Ljubljana, 2005.
- Krleža, M. *O religiji*, Oslobođenje, Sarajevo, 1982.
- Krleža, M. *Mnogopoštovanoj gospodi mravima*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2009.
- Kuburić, Z. „Naučno proučavanje religije i verska tolerancija”, *Religija i tolerancija*, br. 6/2006, Ceir, Novi Sad
- Küng, H. *Izborena sloboda - sjećanja*, Ex Libris i Synopsis, Rijeka i Sarajevo, 2008.
- Markešić, L. „Pitanje Boga u Bibliji”, u: *Kršćanstvo*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2004.
- Matvejević, P. „Tko je tko i odakle: strani velikani hrvatske kulture”, *Nacional*, Zagreb, 24.08.2010.
- Mojtebayi, F. „Međureligijski dijalog”, *Znakovi vremena*, br. 32/006, Sarajevo
- Mundjin-Pipidi, A. „Razum i predrasude u proučavanju međuetničkih sukoba”, u: *Nacionalizam posle komunizma*, Beogradski fond za političku izradenost, Beograd, 2004.
- Pekić, P. *Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. Godine*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1930.
- Pušina, D. *Žive rane*, Samizdat, Sarajevo, 2001.
- Rajaa, A. *Djevojke iz Riyada*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
- Ratzinger, J. *Crkva, Izrael i svjetske religije*, Verbum, Split, 2007.
- Seferović, M. *Mostarski kolopleti*, Subnor, Mostar, 1985.
- Staguhn, G. *Ako je Bog dobar, zašto u svijetu postoji zlo?*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2007.
- Šarčević, I. Intervju, *Dani*, Sarajevo, 16. 2. 2007.
- Šušnjić, Đ. „Od jednolikosti do raznolikosti ili od sličnosti prema razlikama”, *Religija i tolerancija*, Vol. VI, No 9, Ceir, Novi Sad.
- Tejlor, Dž. *Budućnost Hrišćanstva*, u: *Oksfordska istorija hrišćanstva 2*, Clio, Beograd, 2005.

- Todorova, M. *Imaginarni Balkan*, XX vek, Beograd, 2006.
Viloks, T. *Religija*, PortaLinris, Beograd, 2009.
Žižek, S. „Slava ateizmu”, *Dani*, Sarajevo, 21. 04. 2006.

Ivan Cvitković
IDENTITY AND RELIGION

Summary

Diversity of religious identities. Name and identity. Clothes and identity. Religious identity. Symbols of religious identity. Language and religious identity. Family and religious identity. Migrations and religious identity. Attitude toward diversities. About tolerating diversities in identity. Is “global” religious identity possible? A few lines on atheistic identity.

Key words: diversity, religion, name, clothes, identity, symbol, language, family, atheism